

Сергій ДЕГТЯРЬОВ
(Суми, Україна)

**Повітові органи влади
та управління на території
Сумщини у кінці XVIII –
першій половині XIX ст.:
джерела**

У 1775 р. Катерина II затвердила губернську реформу («Учреждение о губерниях»), 1782 р. прийнята міська поліцейська реформа. 1785 р. уряд надав дві «жалувані грамоти» – дворянству й містам. Ці реформи зміцнили місцевий державний апарат і підвищили роль дворянства у місцевому управлінні та судочинстві [5, с. 124.]. Управлінський апарат на місцевому рівні діяв за становим принципом.

Місцеві органи влади й управління можна поділити на три основні групи: центральні (губернські), повітові, а також ті, що виконували свої функції виключно у межах одного населеного пункту чи волості (це сільські та міські органи – міська дума, волосне правління, сільський схід тощо).

Усі землі Сумщини, у кінці XVIII – першій половині XIX ст. входили до складу різних повітів Харківського, Курського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, а пізніше – Курської, Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній.

Згідно з «Учреждением о губерниях» вищими органами влади й управління на місцях були губернські установи – намісницькі або губернські правління, прикази громадського нагляду, казенні палати, палати кримінального та цивільного суду, губернські дворянські зібрання, совісні суди, управи благочиння. Всі ці установи знаходилися у губернських містах, а саме тому на території досліджуваного регіону були відсутні.

Переважаюча більшість нижчих установ (установ першої інстанції) губернії знаходилася у повітових містах. Нині до складу Сумської області входять наступні міста, що у досліджуваний період мали статус повітових: Кононоп, Кролевець, Глухів, Охтирка, Ромни, Суми, Лебедин, Путивль. Але під час недовгого існування намісництв до повітових міст

окрім названих належали Глинськ, Недригайлів, Білопілля, Миропілля. У цих населених пунктах діяло чимало різних установ поліцейських, судово-адміністративних, фінансових, станового представництва, військових та інших.

До органів, що наглядали за громадським спокоєм у повітах відносилися *земські (нижні земські) суди* – поліцейські органи, склад яких обирався дворянством повіту. На чолі цього суду стояв земський справник або капітан та 2-3 засідателі. Нижній земський суд виконував розпорядження вищих установ, а також вироки судів, проводив попереднє слідство по кримінальних злочинах. Основна поліцейська функція, що покладалася на нього – це збереження у повіті «благочиння, добродравия и порядка». Вони також наглядали за тим, щоб ніхто не приймав, не утримував та не приховував кріпаків-втікачів. Покладалася на нижні земські суди й низка інших завдань: нагляд за виконанням натуральних повинностей, за порядком під час торгівлі, продовольчими справами, станом доріг, дотриманням протипожежних та протипідемічних заходів тощо [12]. Апеляційною інстанцією для цих судів був верхній земський суд. Незадоволені також мали право переносити справи до повітового суду та нижчих розправ.

Положенням про земську поліцію від 3 червня 1837 р. нижні земські суди були перейменовані на земські. Існування своє ці установи припинили у 1862 р., коли їхні функції були передані повітовим поліцейським управлінням.

У Державному архіві Сумської області (далі – ДАСО) збереглися архівні фонди дев'яти земських судів, що діяли на території нинішньої Сумщини (ф.ф. 439, 569, 589, 608, 632, 707, 748, 801, 1177). Вони містять близько 1,1 тис. одиниць зберігання.

Діяльність цих установ представлена також матеріалами, що знаходяться серед документів інших правоохоронних та судових органів різних інстанцій даного періоду. Окрім того, серед матеріалів повітових поліцейських управлінь у великій кількості зустрічаються документи земських судів – перші на початку свого існування часто завершували справи других. Наприклад, фонд ДАСО Роменського повітового поліцейського управління (ф.1089) включає справи, датовані з 1820 р., тобто містить низку матеріалів установи-попередника – Роменського земського суду.

Судівництво нижчої (першої) інстанції у досліджуваній період було становим. Тому до повітових судових органів відносилися відразу декілька установ: повітовий суд для розгляду справ місцевого дворян-

ства; нижча розправа для непоміщицьких селян; міський магістрат або ратуша як судовий орган для міського населення та купців.

У кожному з повітів, землі яких нині входять до складу Сумщини діяли *повітові суди*. Після указу Павла I 1796 р. на землях колишньої Гетьманщини *судоустрій* було дещо змінено (зроблено спробу повернути *судочинство* Гетьманщини) і *повітові суди* тут перетворено на *повітові земські*. Оскільки частина Сумщини свого часу входила до складу Гетьманщини (це ті землі, які у досліджуваний період були складовою Чернігівської та Полтавської губерній), то ці зміни торкнулися і її – *повітові земські суди* з'явилися у чотирьох повітах¹. Скасовані ці установи були указом Миколи I від 6 грудня 1831 р., а замість них відновлено *повітові суди*.

Повітовий суд складався з судді та двох засідателів від дворян повіту, а пізніше додалися ще два засідателі від селян. У *повітових земських судах* засідателів називали *підсудками*. *Повітовий суд* вирішував цивільні та дрібні кримінальні справи місцевого дворянства у межах свого повіту. Апеляційними інстанціями цієї установи були верхній *земський суд* (скасований у 1796 р. в результаті судової реформи Павла I), *губернські судові палати* та *Сенат*.

Порівняно з іншими *повітовими* установами, що функціонували на території нинішньої Сумщини, найбільшу кількість інформації ми маємо саме про *повітові суди*. У ДАСО збереглося близько 3,5 тис. справ, що виникли у результаті діяльності цих судів (ф.449, 582, 596, 630, 704, 706, 708, 713, 746, 747, 763 та 1170). Причому чотири з них діяли лише у період *намісництва* (Білопільський, Глинський, Миропільський і Недригайлівський). Окрім цього в окремі архівні фонди об'єднано справи чотирьох *повітових земських судів* (ф.586, 598, 631 та 1171) (близько 0,5 тис. одиниць зберігання). Велика кількість справ та окремих матеріалів *повітових судів* Сумщини зберігається у фондах вищих судових установ (наприклад, в Державних архівах Чернігівської та Харківської областей у фондах Новгород-Сіверської палати кримінального суду [14], Чернігівських палат цивільного суду [11] та Генерального суду [15], Харківських палат цивільного [13] й кримінального суду [9] та ін.).

При кожному *повітовому суді* в тих повітах, де було дворянство, обов'язково існувала *дворянська опіка*. Ця установа була самостійною у виконанні своїх функцій, щоправда, ряд справ вирішувала за допо-

¹ Повітові земські суди 1796–1831 рр. та повітові суди залишалися фактично однією установою зі зміненою назвою, оскільки повноваження у них були однакові.

могою цього суду. Опіка складалася з голови (*повітового предводителя дворянства*), *повітового судді* та *дворянських засідателів* *повітового суду* [20, с.207; 21, с.212]. Завданням її було збереження дворянської власності в тому випадку, коли власниками її були вдови, малолітні діти, психічно хворі або особи, що скоювали тяжкі злочини, розтрачували своє майно т.зв. “порочними” способами (програвали в азартні ігри, пропивали і т.ін.). *Дворянські опіки* здійснювали також нагляд за маєтностями, секвестрованими за казенними стягненнями та іншими державними постановами, і маєтностями, що перебували в стані оскарження за духовними заповітами [5, с.134].

Збереглося не дуже багато матеріалів дворянських опік, що функціонували у досліджуваному регіоні – це трохи більше 120 одиниць зберігання у відповідних фондах ДАСО (ф.502, 725, 726, 734, 644, 733, 735, 736, 1086). Але окремі документи названих опік зустрічаються серед матеріалів інших установ, перш за все *повітових судів* (виписки про майно, кримінальні й цивільні справи проти опікунів, які зловживали своїми правами тощо [2; 8; 17]).

Міський магістрат, або *ратуша*, були нижчими судовими інстанціями для міських жителів або жителів посаду. Членами магістрату були 2 бургомістри і 4 ратмани, які могли засідати в половинному складі по черзі. До складу міського магістрату обирали міські купці та міщани раз на три роки. Цим судовим установам ініціатива самостійного порушення справи не належала. Вони розглядали справи за скаргами чи позовами приватних осіб, а також за вказівками вищих “присутственных” місць. До компетенції міських магістратів і ратуш відносилися кримінальні та цивільні справи купців та міщан міста або посаду, для яких він був першою, нижчою інстанцією.

Незважаючи на те, що магістрати та ратуші почали з'являтися на Лівобережній Україні ще у першій половині XVII ст., а на Слобожанщині – у XVIII ст., дуже складно знайти інформацію про ці установи досліджуваного регіону, датовану раніше 1770-х рр. У ДАСО зберігаються матеріали чотирьох магістратів (ф.629, 676, 767, 1033), а також трьох міських ратуш (ф.584, 595, 807). Також слід зазначити, що у *повітовому місті* Конотоп певний час діяв магістрат. Це підтверджують документи цієї установи за 1779–1805 рр., що увійшли до фонду Конотопської міської ратуші. Окрім справ, що розглядалися Конотопським магістратом, тут є підшивки указів з вищих інстанцій до магістрату та рапорти останнього про їх отримання, а також журнали засідань цього органу [7; 19; 22].

При кожному міському магістраті затверджувався *сирітський суд*. Міському сирітському суду доручалося опікування малолітніх сиріт, мастків, що залишилися після смерті власників, вдов та їх справи. У досліджуваній період на території Сумщини діяли декілька сирітських судів, але в ДАСО збереглися лише фонди Конотопського (ф.557) та Роменського (ф.996) судів – трохи більше 0,4 тис. одиниць зберігання. Поодинокі документи цих установ зустрічаються у справах Глухівського, Путивльського й Сумського магістратів.

Нижчі розправи створювалися за бажанням губернатора в тих містах та округах, де проживали однодворці, державні селяни, селяни, приписані до заводів чи до інших підприємств. Їм були підсудні ямщики, дворові селяни тощо. На українських землях цим установам були також підсудні вихідці з рядового козацтва, які були прирівняні у статусі до державних селян.

Кількість таких судів залежала від кількості населення – один суд був розрахований на 10–30 тис. осіб. До складу нижньої розправи входили розправний суддя та вісім засідателів. Цій установі були підсудні цивільні та кримінальні справи округу, в якому вона знаходилася. Указом від 28 листопада 1796 р. нижні розправи було ліквідовано спочатку в Ліфляндії та Естляндії, а 30 листопада того ж року – у Малоросії. Пізніше функції цих установ були передані до відання вищезгаданим засідателям від селян у повітових судах.

У ДАСО немає окремих фондів нижніх розправ, що діяли на території нинішньої Сумської області, але чимало їхніх матеріалів зустрічається у справах інших установ, пов'язаних з селянами. Розправи вели активне службове листування, наприклад, з повітовими судами, коли останні розглядали справи про втечі селян, скоєння ними злочинів тощо [4].

Указом Павла I “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним обрядам” в 1796 р. у повітах відкрито виборні українським дворянством *підкоморські суди*, що розглядали межові справи. Щоправда вже у 1834 р. вони були ліквідовані. На території Сумщини діяло всього три таких суди – Глухівський, Конотопський та Кролевецький. Інформації про них збереглося надто мало. Хоча у ДАСО існують фонди всіх трьох судів (ф.612, 592 та 599), в них зберігається всього 13 архівних справ. Практично всі ці справи присвячені розподілу маєтків між власниками або порушенню прав власності на землю, ліси тощо [10; 16].

Вже у кінці досліджуваного періоду (з 1834 до 1864 р.) функціонували *межові суди*, створені спеціально для розгляду справ про розмеж-

ування земель на території повіту замість ліквідованих підкоморських. На території нинішньої Сумської області діяли Глухівський, Конотопський та Кролевецький межові суди, фонди яких також зберігаються у ДАСО (633, 905 та 604 відповідно). Кількість архівних справ у цих фондах досить незначна – 19 одиниць зберігання. За змістом ці справи в основному дублюються з матеріалами вищенаведених підкоморських судів [1; 3]. Але у фонді Глухівського межового суду декілька архівних справ являють собою збірки указів до цієї установи з вищих інстанцій, внутрішню документацію та журнали засідань цього суду [6; 18; 23]. З таких документів можна отримати більш детальну інформацію загального характеру про функціонування межових судів, ніж з поточних справ цих установ.

Окрім названих існували також тимчасові повітові установи. На території Сумщини у досліджуваній період функціонували повітові рекрутські присутствія, квартирні комісії та комітети з формування козацьких полків. *Повітові рекрутські присутствія* діяли на підставі Рекрутських статутів і склалися з повітового предводителя дворянства, предводителя дворянства найближчого приписного повіту, горюничого, військового та медичного представників. Ці установи відали всіма справами стосовно рекрутської повинності і підпорядковувалися казенним палатам. У кожній губернії було по 3–4 таких присутствія, не враховуючи одного губерньського. Працювали вони виключно під час рекрутських наборів. У ДАСО в семи фондах цих установ понад 0,3 тис. одиниць зберігання, щоправда деякі архівні справи хронологічно охоплюють 60-ті – початок 70-х років XIX ст. (ф.403, 605, 627, 768, 769, 808, 1172). Зустрічаються матеріали рекрутських присутствій з території Сумщини й у фондах казенних палат названих губерній, а також серед документів інших установ, з якими велося службове листування під час рекрутських наборів (нижні земські, повітові суди, магістрати тощо).

Повітові квартирні комісії діяли на підставі указу Сенату від 25 червня 1808 р. для розподілу квартир та розквартирування військових частин. У ДАСО зберігаються фонди Конотопської (ф.658) та Роменської (ф.1048) повітових квартирних комісій – трохи більше 0,6 тис. одиниць зберігання. Серед матеріалів цих установ велика кількість їхньої внутрішньої документації, відомості про розташування військових частин у м. Ромни 1818–1823 рр., списки домовласників тощо.

Щодо *повітових комітетів з формування козацьких полків*, то вони діяли на підставі указу Сенату від 6 травня 1831 р. про формування полків легкої кавалерії з козаків Полтавської та Чернігівської губерній

з подальшим направленням їх на придушення польського повстання 1830–1831 рр. Вони вирішували питання формування й забезпечення полків спорядженням, продовольством, фуражем. На чолі цих комітетів стояли повітові предводители дворянства. Скасовані ці установи були вже у 1832 р. На території Сумщини діяли такі комітети у Глухові та Кролевіці (ф.628 та 610).

В цілому документи усіх установ можна поділити на дві категорії – внутрішня службова документація та документи, що стали результатом виконання установою своїх безпосередніх функцій. До перших відносимо документи, що подавалися до установи під час прийняття чи звільнення чиновника (атестати про освіту, виписки про походження, формулярні списки, рапорти службовців тощо); матеріали, пов'язані з коштами (книги надходжень коштів чи витрат, виписки про отримання службовцями платні та ін.); різноманітні інформативні матеріали (укази, інструкції, циркуляри, розпорядження про службові переміщення (підвищення, розжалування) та ін.). Друга категорія представлена у першу чергу журналами засідань установ, де була відображена і, певною мірою, узагальнена практично вся їхня діяльність. Також сюди слід віднести матеріали, що виникали при вирішенні конкретних професійних питань тієї чи іншої установи – службові донесення і рапорти, протоколи допитів, описи маєтків, акти купівлі-продажу, т.зв. повальні обшуки, заяви, вирокі тощо.

Збереженість матеріалів згадуваних установ, зокрема у ДАСО, неоднакова. Незважаючи на значну загальну кількість архівних матеріалів, збереглося надто мало документів межових та підкоморських судів, дворянських опік та деяких інших установ, що діяли у регіоні. Неоднакова збереженість матеріалів також тих установ, загальна кількість документів яких є досить великою. Наприклад, повітові та повітові земські суди, що діяли на території нинішньої Сумщини, представлені у ДАСО понад 4 тис. одиниць зберігання, але при цьому окремі їхні фонди нараховують до 900 одиниць зберігання (фонди Конотопського, Охтирського, Путивльського повітових судів), а інші – менше 50 (Роменський, Глинський, Білопільський та інші повітові суди).

Як видно з вищенаведеного, на території нинішньої Сумської області у кінці XVIII – першій половині XIX ст. діяла велика кількість різних державних установ повітового рівня. Було наведено 60 фондів ДАСО, матеріали яких дозволяють детальніше дослідити діяльність таких установ. Загальна кількість архівних справ у цих фондах складає близько 7,7 тис. одиниць зберігання. Велика кількість таких матеріалів

знаходиться у фондах інших архівосховищ України і Росії, зокрема обласних архівах Полтавської, Чернігівської, Харківської, Брянської, Курської областей, центральних історичних архівах.

Джерела та література

1. Гражданское дело по иску Игнатьева Дмитрия к Неплюеву Ивану Николаевичу за самовольную постройку мельницы на реке Ивот (1838 г.). – ДАСО. – Ф.633. – Оп.1. – Спр.5. – 96 арк.
2. Дело о наложении опеки на имущество помещика Корчевского, обвиняемого в убийстве. 1788–1795 рр. – ДАПО. – Ф.504. – Оп.2. – Спр.22. – 135 арк.
3. Дело по жалобе казенных крестьян г. Конотопа Немолотовых и Ворони на майора Драгомирова за присвоение леса (1847–1853 гг.). – ДАСО. – Ф.905. – Оп.1. – Спр.1. – 24 арк.
4. Дело по сообщению Белопольской нижней расправы о возвращении судебных дел (1782 г.). – ДАСО. – Ф.704. – Оп.1. – Спр.11. – 11 арк.
5. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Изд-во «Высшая школа», 1968.
6. Журнал заседаний Глуховского межового суда о предварительном разборе судебных дел (1838 г.). – ДАСО. – Ф.633. – Оп.1. – Спр.2. – 96 арк.
7. Журнал заседаний городского магистрата (1803 г.). – ДАСО. – Ф.584. – Оп.1. – Спр.105. – 137 арк.
8. О злоупотреблениях опекунов над именем умершего князя Разумовского Соколовского и Демчинского (1846–1847 гг.). – ДАСО. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.385. – 59 арк.
9. О С. Волкине, обвиняемом в недаче рекрута и в неповиновении Ахтырскому уездному суду и тамошней опеке (1790 г.). – ДАХО. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.27. – 12 арк.
10. О разделе имения между братьями Овсенко Демьяном, Федором, Денисом, Степаном (1827 г.). – ДАСО. – Ф.592. – Оп.1. – Спр.6. – 41 арк.
11. Отпускная, присланная Конотопским уездным судом об освобождении помещицей Кулябко от крепостной зависимости крестьянки Усачевой (1856 г.). – ДАХО. – Ф.243. – Оп.1. – Спр.783.
12. ПСЗ. – Т.ХХ. – №14392.
13. По апелляционным жалобам майоров А. и Г. и капитана М. Боборыкинских на решение Лебединского уездного суда о ссылаемых с них тайным советником И. Бухариным 80000 р. (1835–1836 гг.). – ДАХО. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.14. – 56 арк.

14. По запросу уездного глуховского суда о порядке исполнения приговоров над лицами, осужденными к телесному наказанию (1794 г.). – ДАЧО. – Ф.88. – Оп.1. – Спр.31. – 14 арк.

15. По запросу Конотопского повтового земского суда о запрещениях и разрешениях на имения и др. (1814–1815 гг.). – ДАЧО. – Ф.239. – Оп.6. – Спр.712. – 67 арк.

16. По обвинению Ивашковых Степана и Ерофея в порубке деревьев и поломке плетня, принадлежащего Наталье Покорской (1809–1810 гг.). – ДАСО. – Ф.592. – Оп.1. – Спр.2. – 18 арк.

17. По обвинению опекунов имения князя Разумовского Якова и Чеснокова в расхищении имущества и жёстком обращении с крестьянами. 1848–1849 гг. – ДАСО. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.397. – 71 арк.

18. Прошения, рапорты служащих суда о перемещении по службе, увольнении со службы. Формулярные списки чиновников суда (1838 г.). – ДАСО. – Ф.633. – Оп.1. – Спр.4. – 23 арк.

19. Рапорты магистрата губернскому правлению о получении правительственных указов, принятых решениях по судебным делам (1802–1803 гг.). – ДАСО. – Ф.584. – Оп.1. – Спр.99. – 131 арк.

20. Российское законодательство X – XX веков. В 9 тт. / Под ред. Е.И. Индова. – М.: Юридическая литература, 1987. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма.

21. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Учреждения. – СПб., 1835.

22. Указы Новгород-Северского наместничества Конотопскому городскому магистрату о сделках на имения частных лиц (1782 г.). – ДАСО. – Ф.584. – Оп.1. – Спр.3. – 28 арк.

23. Указы Черниговского губернского правления об отыскании бежавших чиновников, о разрешении и запрещении сделок на имения. Копия положения правительства для возобновления зимнего дворца (1838 г.). – Ф.633. – Оп.1. – Спр.3. – 147 арк.

Сергій Дегтярьов (Суми, Україна) Повітові органи влади та управління на території Сумщини у кінці XVIII – першій половині XIX ст.: джерела

На основі архівних матеріалів досліджуються державні установи повітового рівня, що функціонували на землях нинішньої Сумщини у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Особливу увагу приділено матеріалам цих установ, що зберігаються у фондах Державного архіву Сумської області.

Ключові слова: повіт, земський суд, повітовий суд, дворянська опіка, магистрат, архівний фонд

Сергей Дегтярев (Сумы, Украина) Уездные органы власти и управления на территории Сумщины в конце XVIII – первой половине XIX вв.: источники

На основе архивных материалов исследуются государственные учреждения уездного уровня, которые функционировали на землях нынешней Сумщины в конце XVIII – первой половине XIX вв. Особое внимание уделено материалам этих учреждений, хранящимся в фондах Государственного архива Сумской области.

Ключевые слова: уезд, земский суд, уездный суд, дворянская опека, магистрат, архивный фонд

Serhiy Dehtyaryov (Sumy, Ukraine) District governing bodies on a territory of Sumy region at the end of the 18th – the first part of the 19th cen.: Sources

Official bodies of district level, functioned on the area of present Sumy region at the end of 18th – first part of 19th centuries, are researched on the basis of archival materials. The special attention is given to the materials of establishments stored in funds of the State archive of Sumy region.

Key words: district, zemsky court, povit court, nobility guardianship, city council, share archive fund